

ВАЛЕНТИНА БОРИСЕНКО – ВІДОМА ДОСЛІДНИЦЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ

У статті аналізуються життєвий шлях і наукові здобутки відомої дослідниці українських етнокультурних традицій – доктора історичних наук, професора Валентини Борисенко. Автор переконаний, що завдяки їй українці більше дізналися про минуле і сьогодення України та українські етнокультурні традиції. З'ясовано вагомий внесок В. Борисенко у вивчення і осягнення українських етнокультурних процесів. Досліджено основні етапи життєвого шляху В. Борисенко, охарактеризовано наукові досягнення дослідниці у тоталітарну добу; з'ясовано її внесок у розвиток етнографічних й етнологічних студій у Київському університеті імені Тараса Шевченка; проаналізовано основні концептуальні наративи В. Борисенко стосовно українського етнокультурного розвитку.

Ключові слова: Україна, українці, В. Борисенко, українські етнокультурні традиції.

У липні 2015 р. виповнилося 70 років з дня народження В. Борисенко і 45-ліття початку її наукової діяльності. Ця розумна, вольова, наполеглива, вимоглива, цілеспрямована і працьовита жінка навечно вписала своє ім'я золотими літерами на скрижалі Книги Буття України й українців. Про це свідчать не лише сотні її наукових праць, але і той розголос і повагу, яку вони здобули як в Україні, так і далеко за її межами.

Актуальність дослідження заявленої теми полягає в тому, що вивчаючи життєвий шлях і наукові здобутки відомої дослідниці матеріальної і духовної культури українського народу, тим самим намагаємось осягнути і проаналізувати основні тенденції етнокультурного розвитку України і українців у XX – на початку XXI ст.

Наукова новизна праці полягає у розробці актуальної проблематики, яка ще не була предметом спеціального і комплексного українознавчого дослідження, оскільки переважна більшість дослідників, які тієї чи іншою мірою торкалися цієї проблематики, розробляли лише окремі її аспекти.

Метою дослідження є з'ясування вагомого внеску В. Борисенко у вивчення і осягнення українських етнокультурних процесів. Для досягнення поставленої мети є доцільним вирішення таких дослідницьких завдань: простежити основні етапи життєвого шляху В. Борисенко, охарактеризувати наукові досягнення дослідниці у тоталітарну добу; з'ясувати її внесок у розвиток етнографічних й етнологічних студій у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка; проаналізувати основні концептуальні наративи В. Борисенко стосовно українського етнокультурного розвитку.

Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи, що фінансується з державного бюджету «Україна й українство в етнокультурних процесах світу», керівником якої є професор В. Баран. Вона виконується в Науково-дослідному інституті українознавства МОН України відповідно до напряму планової роботи відділу української етнології.

Життєвий шлях і аналіз наукових напрацювань В. Борисенко, щодо вивчення етнокультурного розвитку України і українців зацікавили багато вчених. Окремі аспекти даної проблематики висвітлювали такі дослідники: О. Брайченко, Ю. Буйських, Л. Гасиджак, Н. Громова, В. Даниленко, В. Капелюшний, В. Скляр, Г. Скрипник, О. Стасюк, Умебаясі Масакі, В. Наулко, Л. Божук, М. Хоменко, О. Панченко та ін.

Людина не в змозі обирати час і місце своєї появи на світ, але в її силах зрозуміти власні враження, співставити з особистими можливостями та розпочати жити, творити і реалізувати себе як особистість, попри всі перешкоди, негаразди, спротив системі і складні життєві колізії.

Ще тривала Друга світова війна, а 7 липня 1945 р. на Поділлі у с. Хижинці (Вінницького району Вінницької області) народилося дівча, яке назвали Валею. Так сталося, що її батько Кирило Ільченко, який після поранення на початку 1945 року перебував дома, був мобілізований знову і загинув у березні 1945 р. на фронті). Мріяв, що війна закінчиться і він на час народження дитини вже повернеться додому. Та так не сталося і весь тягар виховання впав на материнські плечі. Попри повоєнне лихоліття, важку скруту і негаразди Марія Ільченко підняла на ноги сина Бориса і доньку Валентину, вклавши у них душу і життєву енергію та наснаживши вірою у власні сили. Завершивши навчання в середній школі вісімнадцятилітня юнка прагне більшого і з 1 вересня 1963 по 1 липня 1968 р. навчається за спеціальністю «Історія» на історичному факультеті Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Рішенням Державної екзаменаційної комісії від 12 червня 1968 р. В. К. Ільченко присвоєно кваліфікацію «Історик. Викладач історії та суспільствознавства» та отримує диплом про здобуття вищої освіти¹.

За час навчання Валентина Кирилівна зацікавилася українською етнографією і пов'язала з нею свою долю. Після закінчення першого курсу вона стає учасницею етнографічної експедиції по збиранню пам'яток матеріальної культури на Чернігівщині для створення історико-етнографічного атласу України, Молдавії та Білорусії за тематикою: «Землеробські знаряддя та техніка українців». Керував цією пошуковою роботою етнограф В. Горленко, який згодом став її науковим керівником. Саме тому всі курсові роботи й заключну дипломну студентка присвятила дослідженню матеріальної і духовної культури Східного Поділля².

Після завершення вишу В. Ільченко деякий час (з 15.08 по 31.10.1968 р.) попрацювала вчителькою сільської школи (с. Непедівка, Козятинський район Вінницької області), а потім успішно склала іспити до аспірантури Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії імені М. Т. Рильського Академії Наук УРСР (далі ІМФЕ), стала його аспіранткою та навчалася у ньому з 1.11.1968 р. по 1.11.1971 р.³

Її науковим керівником став В. Горленко і під його керівництвом молода дослідниця працювала над темою кандидатської дисертації: «Взаємозв'язки у традиційній культурі і побуті українців і поляків Поділля в кінці XIX – на початку XX ст.». Як зазначає доктор історичних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (ІМФЕ) Г. Скрипник, літератури за темою було мало, і тому аспірантці довелося формувати власну джерельну базу – об'їздити з метою етнографічних дослідів всю Вінниччину та Хмельниччину, де серед переважаючого українського масиву траплялися і польські поселення, які з'явилися тут ще у XVII–XVIII століттях, і мешканці яких не зазнали переселення у XX столітті (у зв'язку з обміном населення між УРСР і повоєнною Польщею). Оскільки ІМФЕ фінансував експедиції лише частково, то основним спонсором поїздок до українських та польських сіл стала її мама – Марія Іванівна Ільченко. «Проста селянка, – як вдячно згадує В. Борисенко, – вона переймалася усім, чим займалася її донька і допомагала їй, як могла». Працелюбність, цілеспрямованість та захоплення роботою дослідниці дали гарні результати: на час закінчення нею аспірантури (у 1971 році) робота була вже виконана у повному обсязі і було призначено попереднє її обговорення⁴.

Успішне завершення аспірантури посприяло її першому працевлаштуванню до ІМФЕ. Так, з 1.11.1971 р. по 2.01.1974 р. Валентина Кирилівна працювала на посаді виконуючої обов'язки молодшого наукового співробітника ІМФЕ⁵.

Проте, як наголошує Г. Скрипник, з початку 70-х років в Україні розпочалися несприятливі для української науки: стартувала нова хвиля ідеологічного наступу проти суспільствознавчої науки, що отримала пізніше назву – «маланчукізм». Цей термін утворився від імені одного з комуністичних ініціаторів ідеологічної чистки В. Маланчука. Приводом до переслідувань учених послужив бібліографічний показчик праць із карпатознавчої тематики, підготовлений співробітником ІМФЕ – етнографом Я. Прилипком – до Міжнародної конференції з проблем дослідження культури Карпат, що відбулася в Ужгороді 1971 р. Ідеологи ЦК КПУ виявили у показчику два заборонених на ті часи прізвища (С. Єфремова і В. Кубійовича), що з їхнього погляду було свідченням неблагонадійності і «крамольної» діяльності ІМФЕ. Наслідком стало звільнення з роботи директора М. Сиваченка, його заступника В. Зінича та упорядника показчика Я. Прилипка. Різного роду переслідувань зазнали й інші народознавці, деякі з них,

як згадують їх сучасники, пішли не лише з роботи, але й і з життя. Відповідно не могло бути й мови про рекомендацію до захисту дисертаційних робіт, тому наголошує Г. Скрипник, терміново переглядалася тематика досліджень, настійливо рекомендувалося досліджувати побут робітничого Сходу, а не етнокультуру Карпат. В. Борисенко, яка з листопада 1971 р. працювала у відділі етнографії, було запропоновано досліджувати не традиційну сімейну обрядовість, як попередньо планувалося, а нову радянську обрядову культуру населення південно-східних регіонів України. Проте в етнографії не буває нецікавих тем, у чому швидко переконалася науковець, яка з ентузіазмом взялася до експедиційного етнографічного вивчення Запорізької, Донецької та Дніпропетровської областей. Дослідниця не просто згідно з вимогами фіксувала радянську складову етнокультури, її зацікавили весільні обряди греків Приазов'я, болгар, росіян-старообрядців та білорусів, які проживали у східних областях України; вона вже могла порівнювати зібраний на Півдні та Сході матеріал з Поділлям, аналізувати спільне й локальне, простежувати трансформаційні процеси. Тим часом політичні баталії дещо затихли, і у 1974 р. з'явилась можливість для успішного захисту кандидатської дисертації⁶.

У 1974 р. В. Борисенко захистила кандидатську дисертацію на тему «Взаємовпливи в культурі та побуті українців і поляків Поділля в кінці XIX – на початку XX ст.». Її текст у форматі монографічного видання нещодавно побачив світ. (В. Борисенко. Етнокультурні зв'язки українців та поляків Східного Поділля (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2014). 3 2 січня 1974 р. вона стала молодшим науковим співробітником відділу етнографії ІМФЕ. Загалом на цій посаді включно з «в. о.» В. Борисенко пробула трохи більше 10 років (з 1.11.1971 р. по 9.11.1981 р.) маючи за плечима захищену кандидатську дисертацію та значну кількість друкованих праць (одна індивідуальна монографія та 14 публікацій)⁷.

Незважаючи на велике навантаження в ІМФЕ та поважні сімейні обов'язки вона з головою поринає у дослідження українського етнокультурного розвитку⁸.

З цього приводу Г. Скрипник наголошує: «Всупереч настановам влади – вивчати нову радянську обрядовість – дослідниця все ж пріоритетами для себе визначила традиційність і етнічну самобутність, прискіпливо студіювала адаптаційні функції етнокультури, виявляла трансформації та культурні взаємовпливи, етнічні міксації у багатокультурних середовищах Сходу та Півдня. Результатом цих кількарічних досліджень південно-східних районів України, де активніше відбувалися процеси нівеляції етнокультури, і стала монографія В. Борисенко «Нова весільна обрядовість в сучасному селі» (К., 1979), яка якраз і була присвячена виявленню традицій та модифікацій у весільній обрядовості, уніфікації у цій сфері під впливом урбанізаційних процесів, що особливо посилюлися у період 70–80-х рр. XX ст. У книзі дослідниці звертається увага на елементи нового у сімейно-побутовій культурі, на зміни рольових функцій та правостосунків між членами подружжя, на відміну від студій попередників, де досі більші акценти робилися на висвітлення походження, виявлення структури, особливостей побутування головно традиційного весілля (О. Кравець, Н. Здоровега). Авторка висвітлює передумови цих трансформацій (прискорена урбанізація, міжетнічні контакти, міграційні процеси) та розкриває динаміку змін, взаємовпливи і міжетнічні взаємозв'язки у звичаєво-обрядовій культурі населення південно-східної України (серед українців, росіян, болгар, греків, білорусів). Це одна з перших праць, у якій наведено достовірний фактологічний матеріал, що проливає світло на цілеспрямовану державну політику радянської влади на творення так званої нової радянської культури, яка мала нівелювати національні основи обрядовості і насаджувати радянську ідеологію свята, впроваджуючи чужу і часто беззмістовну символіку⁹.

Зрештою, той великий обсяг науково-організаційної, польової роботи, яку фахово і цілеспрямовано виконувала В. Борисенко не залишився непоміченим, і з 9.11.1981 р. вона була переведена на посаду старшого наукового співробітника відділу фольклористики ІМФЕ¹⁰.

У 70–80-ті рр. XX ст. тоталітарна влада намагалася остаточно вирішити національне питання і створити нову прогресивну соціалістичну спільноту – радянський народ. Все те величезне етнокультурне надбання багатьох етносів, які мешкали у «вільній сім'ї народів» (де-юре), а насправді в «імперії зла» (де-факто), мало перетворитися в єдиний монолітний радянський супер(мега)етнос. Вся багатомовність, різнокультурність і багатоманітність народів СРСР аж ніяк не влаштовувала партійних ідеологів, навіть офіційне формулювання, «соціалістичне за змістом, національне за формою» по відношенню до українців, грузин, литовців, латвійців,

естонців, молдаван, білорусів, казахів, киргизів, туркмен, таджиків, узбеків, вірмен, азербайджанців та інших спільнот, на їх думку вже почало морально застарівати. Товариш Суслов та його поплічники прагнули створити радянський народ з єдиною мовою – російською і вірою – комуністичною, а традиції і звичаї мали бути уніфікованими, офіційно затвердженими та єдиними для всіх мешканців СРСР. Оскільки Українська Радянська Соціалістична республіка була одним із наріжних каменів тоталітарної комуністичної системи, тому партійні ідеологи приділяли особливу увагу процесам русифікації, денаціоналізації і комунізації України і українців. Академічна наука й науковці УРСР теж мали виконати своє завдання – створити й утвердити в суспільстві комуністичні звичаї і традиції, пропагувати комуністичні ідеї й ідеали, та всіляко применшувати, принижувати і таврувати етнокультурне надбання пращурів.

З цією метою влада активно залучала етнографів ІМФЕ до державних інституційних структур (комісій), що опікувалися творенням нової радянської обрядовості. Звичайно, що В. Борисенко, яка зарекомендувала себе як провідний фахівець у царині родинної обрядовості, також була учасницею цих процесів. Проте, Г. Скрипник переконана, що написані за участі В. Борисенко сценарії обряду весілля були позбавлені шаблонів, надуманостей і недолугостей: в їх текст органічно було вплетено елементи кращих народних традицій, роботу у комісіях з обрядотворення науковець поєднувала з польовими дослідженнями; вивчала проблеми розвитку традицій та свят мешканців Києва, на підставі чого опублікувала окремі розділи у декількох колективних монографіях та наукових збірниках¹¹.

Насамперед це такі колективні монографії: «Свята та обряди Києва» (К., 1982); «Роль традиций и преемственность поколений в формировании нравственных ценностей рабочего класса» (К., 1984); «Прогресивні народні традиції в збагаченні радянського способу життя» (К., 1986); «Общественный быт и духовная культура населения Полесья» (Минск, 1987). Врешті-решт В. Борисенко стала найкращим фахівцем з української весільної обрядовості, вона зібрала величезний польовий матеріал, опрацювала велику кількість архівних документів (зібраних її попередниками й колегами) та проаналізувала й синтезувала цю наукову інформацію. Наслідком цієї титанічної праці стала індивідуальна монографія «Весільні звичаї та обряди на Україні» (К., 1988).

Зрештою така висока працездатність і наукова наснаженість не залишилися непоміченими керівництвом ІМФЕ й 6.07.1990 р. В. Борисенко отримала підвищення – стала завідувачем сектору рукописних фондів ІМФЕ АН УРСР, де пробула на цій посаді до 6.01.1995 р.¹²

У 1992 р. у житті В. Борисенко сталася визначна подія – вона захистила докторську дисертацію на тему «Весільні звичаї та обряди на Україні». Дещо згодом Вища Атестаційна Комісія України за рішенням Спеціалізованої вченої ради Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського АН України від 19 червня 1992 року протокол № 5, було присуджено Борисенко Валентині Кирилівні науковий ступінь доктора історичних наук, та видано «Диплом доктора наук»¹³.

Захист Валентиною Кирилівною докторської дисертації майже співпав у часі з епохальною подією у житті України й українців, розпадом СРСР і відновленням Української державності. Здавалося, що зі зникненням радянської тоталітарної системи й ідеологічного тиску з метрополії, для українських науковців розпочинається доба національного відродження, можна буде досліджувати будь-які проблеми, у тому числі і заборонені комуністичною владою, та реалізувати свої наукові плани. Але повсякденні реалії як завжди виявилися далекими від мрій. З позитивними змінами (крах СРСР та розбудова Української Держави) пліч-о-пліч відбувалися і негативні процеси: руйнування старої економіки, гальмування радикальних реформ, катастрофічне збіднення українців, зародження кланово-олігархічної системи, консервація комуністичної ідеології тощо. Якщо українські науковці, які входили до складу радянської інтелігенції 70–80-х рр. жили більш-менш добре, то 90-ті роки ХХ ст. стали для них справжнім шоком. Якщо раніше вони були важливим елементом тоталітарної ідеології, то тепер – нікому непотрібними «розумниками». У цей час українська академічна наука була поставлена на межу виживання і кожен науковець виживав як міг. Якщо директорат Інститутів підпорядкованих НАН України здавав свої приміщення під офіси приватним фірмам і підприємцям, то пересічні співробітники героїчно виживали на мізерну зарплатню, чи звільнялися або йшли торгувати на ринок, чи шукали додаткову роботу. В. Борисенко завжди відрізнялася від пересічного

інтелігента твердістю характеру і цілеспрямованістю. Не полишаючи свою академічну науково-дослідницьку працю, вона на початку 90-х рр. XX ст. повертається до рідної «Альма матері» і розпочинає там викладацьку діяльність на історичному факультеті.

Автор цього дослідження став свідком її повернення, яке, не боїмося цього слова – стало визначальним.

Київський університет (у радянські часи КДУ імені Т.Г. Шевченка) був форпостом русифікації й комунізації України. Проте, в часи т. зв. «перебудови і гласності» його найбільш національно свідомі і патріотично налаштовані викладачі і їх студенти стали одними з перших руйнувати і нищити тоталітарну систему. Але в освітянській галузі, особливо у вищій школі це завдання було дуже важким. У кінці 80-х рр. XX ст. на історичному факультеті майже всі навчальні курси (за винятком предметів пов'язаних з історією України) читалися російською і це вважалося нормою. Відомий етнограф В. Наулко був одним з перших, хто у кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. намагався зламати цю систему. Але загалом «українізація» історичного факультету відбувалася досить-таки повільно. В. Борисенко одразу активно включилася у цей процес.

13.02.1991 р. середа, розпочинається другий навчальний семестр. Рівно о 10.00 на кафедрі археології, етнографії та музеєзнавства у приміщенні археологічного музею почалася друга пара. У затісній, проте затишній кімнатці з одним вікном зібралося близько 14 студентів (археологів і музеєзнавців та жодного етнографа). Валентина Кирилівна повідомила, що почитає спеціальний курс для четвертої групи «Культура та побут населення України». Одразу ж одна зі студенток (киянка) поцікавилася, а чи можна читати лекції російською мовою, на що В. Борисенко відповіла досить стримано, але переконливо: «Вивчати духовну і матеріальну культуру, традиції і звичаї українського народу можна лише його рідною – українською мовою, і це не обговорюється!» Така україноцентрична позиція викладача автору статті дуже сподобалася, оскільки в групі українську розуміли майже всі, навіть час від часу нею спілкувалися поміж собою, лише автор був «білою вороною», адже розмовляв винятково українською, і лише на семінарах виступав на «общепонятном».

Загалом, ми третьокурсники звикли, що пересічний викладач (професор, доцент, асистент тощо) намагається чим найшвидше відчитати свої години, виконавши таким чином навчальний план. Головний акцент при цьому робився на кількісні показники, щодо якості засвоєного матеріалу, то це вже справа другорядна і цим мали перейматися самі студенти на іспитах і заліках. Викладацька методика В. Борисенко докорінно відрізнялася від цього типового радянського педагогічного стандарту. Для неї найважливішим було не завантажити великою кількістю інформації (потрібної і не зовсім) студентські голови, а допомогти зрозуміти сутність предмета навчання та усвідомити його важливість і корисність у подальшому житті.

Перше наше заняття розпочалося з прослуховування магнітофонного запису молитви, яку співають школярки святому Миколаю в с. Русів (рідне село В. Стефаніка, що на Покутті), та з поради обов'язково прочитати новелу письменника «Моє слово». Потім викладачка озвучила перелік тем, які вона з нами разом буде вивчати й акцентувала увагу на їх найбільш цікавих аспектах. Зокрема, розповідаючи про природно-звичаєвий цикл людського життя, Валентина Кирилівна зачитувала українську приказку: «Людина тричі дивною буває: коли народжується, одружується і вмирає». Оповідаючи про заміжжя і подружнє життя, лекторка наголосила про важливість спілкування матері зі ще не народженою дитиною, тому що як тільки маля починає своє життя, то майбутній мамі постійно треба про нього думати і контактувати з ним.

Як нами зазначалося вище, тоталітарна система всіляко намагалася ліквідувати українську ідентичність і перетворити українців у покірну «радянську спільноту». Цей процес розпочинався в дитсадку, тривав у середній і вищій школах, набував апогею в колгоспах, НДІ, заводах тощо. Зокрема, на історичному факультеті в КДУ тільки предмет історія України мав більш-менш україноцентричне спрямування, всі інші – радянське і комуністичне. Наприклад, ми прослухали на першому курсі (1988/1989 рр.) курс «Етнографія», де українська проблематика була майже відсутня. Ось і на третьому курсі (1990/1991 рр.) студенти четвертої групи (археологи і музеєзнавці) мали змогу прослухати спеціальний курс «Культура та побут населення України», де українці розчинялися у міфічному конгломераті т. зв. «130 народів», що мешкали на той час в Україні. До честі В. Борисенко в її виступах перед студентами тема України і українців

була визначальною. Загалом, протягом лютого–травня 1991 р. ми прослухали 12 лекцій. А саме: вступна, «Дохристиянські вірування»; «Дівочі і парубочі громади»; «Українські сімейні обряди»; «Сватання в Україні»; «Українське весілля»; «Українські поховальні традиції»; «Український народний календар – зимовий цикл»; «Український народний календар – весняний цикл»; «Український народний календар – літній цикл»; «Український народний календар – осінній цикл».

Які головні риси В. Борисенко – людини і викладача? Це вміння з любов'ю передавати власні знання тим, хто їх прагне та цілеспрямовано залучати і повертати до української тотожності бажаних і всіх, хто з тих чи інших причин виростили в іншому етнічному чи заідеологізованому середовищі та вимогливо ставитися до себе, так і до своїх рідних, друзів, учнів і послідовників. З кожною лекцією студенти четвертої групи починали розуміти, що таке українська самобутність, і зрештою за поважали і полюбили цю вимогливу, але справедливую жінку. Щоб не бути голослівним наведемо лише два, але дуже показові приклади. Перший – староста четвертої групи Леся Мандебура після закінчення університету стала аспіранткою В. Борисенко, а згодом успішно захистила кандидатську дисертацію під її керівництвом. Другий – автор цієї статті, на першому і другому курсі він писав під керівництвом археолога і кандидата історичних наук Ю. Малєєва курсові роботи з давньоруської тематики («Древнерусское военное зодчество в Среднем Поднепровье» (1988/1989рр.) і «Древнерусское вооружение (9–13 ст.)» (1989/1990 рр.)). Але після прослуховування спеціального курсу «Культура та побут населення України» вельми зацікавився народознавчою проблематикою і навесні 1991 р. підготував і виголосив свій перший виступ на студентській конференції. Надалі під керівництвом Валентини Кирилівни на четвертому курсі (1991/1992) підготував курсову роботу «Осінній цикл свят українського народного календаря», а потім на п'ятому курсі (1992/1993) і дипломну «Осінній народний календарний цикл Поділля», зрештою реферат для вступу до аспірантури Інституту українознавства Київського університету був підготовлений теж з цієї проблематики. Ми навели приклад лише по одній студентській групі, а таких у В. Борисенко протягом 1991/2008 рр. було чимало і в кожного студента вона вклала частинку свого розуму і серця!

Суміщення протягом 1991/1995 рр. роботи в академічному Інституті (завідувач сектору рукописних фондів ІМФЕ на повну ставку) і у столичну університеті (доцент кафедри археології, етнографії та музеєзнавства) було досить-таки значним навантаженням навіть для такої працездатної і відповідальної людини як В. Борисенко, зрештою треба було робити вибір і вона його зробила на користь Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, тим паче, що саме в університеті перед нею відкривалися нові можливості для самореалізації. Отже, 31.08.1995р. В. Борисенко звільнилася з ІМФЕ за власним бажанням і з 01.09.1995 р. розпочала роботу в Київському університеті на посаді професора кафедри етнології та краєзнавства, згодом вона її очолила (з 30.06.1996р. по 30.06.2002р.), а з вересня 2002 р. по червень 2008 р. працювала на пів ставки професора на цій же кафедрі, на умовах строкового трудового договору¹⁴.

Ось так проаналізувала процес створення нової університетської кафедри Л. Гасиджак: «В історію української етнографічної науки XX і XXI ст. Валентина Борисенко увійшла як будівнича першої в історії незалежної України кафедри етнології на історичному факультеті Київського національного університету ім. Т. Шевченка, яка прийняла своїх перших студентів у 1995 році. Ця ідея не була новою: ще Кость Гусликий неодноразово звертався до ЦК КПУ з відповідним проханням. Кафедра етнології в СРСР була тільки в Москві і Ленінграді, а в союзних республіках мати її було заборонено. Тому, коли в Україні було прийнято це рішення, розуміючи важливість цієї дисципліни та маючи неабиякий практичний стаж, Валентина Кирилівна пристала на пропозицію тодішнього декана історичного факультету, Анатолія Гнатовича Слюсаренка, і взялася до роботи. Перші роки були нелегкими, бо кафедра створювалася за рахунок внутрішніх резервів, і викладачам, історикам партії за фахом, треба було ставати етнологами. Проте з роками сформувався хороший колектив, з часом вдалося виростити науковців із вчорашніх студентів. Наталя Громова (Розинка), Кирило Третяк, Геннадій Казакевич та інші сьогодні успішно продовжують педагогічну роботу Валентини Кирилівни. Під її керівництвом докторами наук стали Володимир Скляр, Марина Гримич, Лідія Мельничук, Ірина Пономарьова. Своїм долученням до науки на початковому етапі (через здобуття ступеня

кандидатів історичних наук) Валентині Кирилівні, як своєму керівникові, завдячують Алла Дмитренко, Леся Мандебура, Олена Брайченко, Леся Гасиджак, Наталя Громова, Олеся Стасюк, Ірина Батирєва, Масакі Умебаясі (Японія), Людмила Метка, Наталя Родінова, Юля Крикун, Оксана Галько, Світлана Ситник, Марія Парахіна; на початковому етапі керувала аспірантами: Юлею Буйських, Ларисою Божко, Валею Гребеньовою. Сьогодні навчаються в аспірантурі під керівництвом В. К. Борисенко Богдан Сауляк, який вже рекомендований до захисту, Оксана Семенова, Марина Олійник, Аліна Ярова¹⁵.

У свою чергу доктор історичних наук, професор В. Капелюшний, який гідно продовжує справу Валентини Кирилівни і наразі очолює цю кафедру наголошує: «Ставши завідувачем щойно створеної першої в Україні кафедри етнології та краєзнавства і керуючи нею впродовж 1995–2002 років, проф. Борисенко В. К., провела величезну роботу з організації навчального процесу, розробки навчальних планів, програм, налагодження наукової роботи кафедри, зрештою, перетворення її у випускову зі спеціальності «Етнологія». Валентина Кирилівна – зразок для колег з погляду самодисципліни, відповідальності і величезної працездатності. Окрім навчально-методичної роботи, зокрема, розробки нових нормативних та спеціалізованих курсів, доктор історичних наук, професор (з 1997) В. Борисенко розпочинає наукову та організаційну діяльність з метою створення університетської етнологічної школи на принципово нових методологічних засадах. Важливим кроком на цьому шляху стало відкриття науково-навчальної лабораторії з етнології, до якої В. К. Борисенко передає солідну колекцію експонатів – зразків традиційної культури українців, зібрану під час етнографічних подорожей всіма регіонами України. Під її керівництвом силами студентів та аспірантів створюється фонд (архів) фольклорно-етнографічних даних з майже тисячею одиниць зберігання, який постійно оновлюється. Активна робота колективу кафедри під керівництвом Валентини Кирилівни перетворила лабораторію у багатoproфільну навчально-методичну і наукову структуру, без якої сьогодні важко уявити навчальний процес. Та чи не найбільшою заслугою і водночас проявом організаторських здібностей проф. Борисенко В. К. стало створення нею колективу колег-однодумців, більшість з яких саме вона прилучила до етнології. Перші роки для кафедри етнології та краєзнавства, очолюваної проф. Борисенко В. К., були роками становлення і пошуку. За цей час колектив кафедри розробив і запропонував факультету чотири нормативних і біля 50 спеціальних курсів, випустив перших магістрів з етнології. Сьогодні підготовку етнологів і краєзнавців забезпечують 10 викладачів, 2 наукові співробітники та 2 старших лаборанти... Підхопивши ініціативу проф. В. І. Наулка, який започаткував функціонування створеної на громадських засадах силами викладачів та студентів етнографічної виставки, В. К. Борисенко створила при кафедрі повноцінний етнографічний музей. Значна частина експонатів для музею – творів народного мистецтва, культури та побуту – передані до музею самою Валентиною Кирилівною, яка збрала їх в численних етнографічних експедиціях»¹⁶.

У 1997 році відбулася приємна подія у житті В. Борисенко, рішенням вченої Ради Київського університету від 2 червня 1997 року № 10 Борисенко В. К. присвоєно вчене звання професора кафедри етнології та краєзнавства та надано атестат професора¹⁷.

Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України Віктор Михайлович Даниленко так характеризує здобутки ювілярки і в Київському університеті: «За час роботи В. Борисенко розробила програми низки нормативних курсів – «Українська етнологія», «Зарубіжна етнологія», «Українська етнологія в контексті європейської науки». Слід наголосити, що на лекціях професора Борисенко не було вільного місця, більше того в аудиторії часто можна було побачити так званих «вільних слухачів», які спеціально приходили послухати про традиційну культуру народів світу. Розуміючи важливість потреби створення науково-методичної бази для підготовки студентів за спеціальністю «Етнологія» Валентина Кирилівна видала такі посібники, як «Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців» (К., 2000), «Українська етнологія» (К., 2007). Слід наголосити, що накладі обох книг розійшлися миттєво.

Окремо треба наголосити про визначний внесок В. Борисенко в дослідження надзвичайно актуальної в світлі переосмислення уроків української історії теми – Голодомору 1932–1933 років. Професор В. Капелюшний відзначає, що збирати усні свідчення про Голодомор 1932–1933

років Валентина Кирилівна почала в 1994 році. Тоді вона записала чимало спогадів очевидців цих подій в Поліському районі Київської області. Нею було розроблено запитальник для записування усних свідчень про голод 1932–1933 та 1946–1947 років. Важливо, що до цієї роботи долучилися не лише викладачі, але й аспіранти та студенти історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Зібрані та опрацьовані дослідницею понад 1500 усних свідчень з різних областей України неспростовно доводять, що акція геноциду українських селян була чітко спланована більшовицькою владою Кремля, й знайшли відбиток у низці наукових публікацій в українських та зарубіжних виданнях. За матеріалами усних свідчень авторка виступає на міжнародних симпозіумах (Київ, 2005; Амстердам, Прага, Братислава, Дюссельдорф, Київ, 2008). На основі зібраних особисто В. Борисенко свідчень створено документальний фільм «Жити заборонено» (автор сценарію і режисер Віктор Підлісний)¹⁸.

Продовжуючи роздуми над цією темою, директор Національного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні», кандидат історичних наук Олеся Олександрівна Стасюк зауважує: «Валентина Борисенко почала записувати усні свідчення про Голодомор у 1994 році на Поліссі, і її методика усної історії вирізнялася тим, що тексти не редагувалися, а розповіді були записані з документальною точністю мови і лексики. Ці записи опубліковані у книзі про повсякденне життя поліщуків. Але головне досягнення вченої було у тому, що вона не лише сама записувала усні свідчення про Голодомор 1932–1933 років в Україні, але й залучила до збирання студентів історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Нею була розроблена спеціальна програма з використанням методу усної історії, коли питання були поставлені так, щоб людина без жодних підказок могла сама розповісти, що вона пам'ятала про страшний злочин більшовиків Кремля. І коли студенти почали записувати від своїх рідних, сусідів ці свідчення, вони самі дуже змінилися, для них це відкриття правди було вражаючим. Пізніше, у 2007–2008 роках, за цією програмою інформацію збирали студенти більшості вишів України та учні загальноосвітніх шкіл»¹⁹.

Ще одним із найважливіших напрямів наукових студій В. Борисенко, наголошує В. Скляр, стали дослідження етнічного складу та мовної структури населення України, зокрема розвінчання міфу про так звану «поліетнічність». Її гострі та науково аргументовані праці за цією проблематикою («Політична міфологізація проблем дерусифікації в Україні» (2001 р.), «Правда про поліетнічність України» (2006 р.) сприяли актуалізації досліджень у цій галузі етнологічної науки. Окремий розділ, присвячений етномовній структурі населення України, представлений Валентиною Кирилівною в «Українській етнології» (2007 р.). Окремі розвідки присвячені також і етнічним меншинам, зокрема дослідженню побуту етнічних груп греків, болгар, білорусів Приазов'я²⁰.

Також, характеризуючи науковий стиль і творчий підхід ювілярки до розкриття важливих народознавчих проблем В. Скляр зазначає: «Характерною ознакою наукової творчості Валентини Кирилівни є новаторство і широке коло наукових інтересів. Вона ніколи не уникала досліджень складних і гострих наукових проблем. Серед головних напрямів наукового пошуку вченої чільне місце належить дослідженням українських традиційних звичаїв та обрядів. Її роботи, присвячені українській родинній обрядовості, зокрема весільній, стали «класикою» у сучасній українській етнологічній науці. Навіть за радянських часів, попри ідеологічний тиск та цензуру, коли головним завданням для українських «етнографів» (було навіть заборонено використання терміну «етнологія»), стало вивчення радянської псевдообрядовості, Валентина Кирилівна зосередила увагу на дослідженні української традиційної весільної обрядовості і критично ставилася до окремих елементів новотворів, які нав'язувалися масовиками-витівниками за сценаріями»²¹.

Також ми хочемо відзначити науково-організаційні здібності В. Борисенко. Як справедливо наголошує В. Капелюшний, ювілярка – засновник і протягом десяти років відповідальний редактор часопису «Етнічна історія народів Європи» (К., 1999–2009. – Вип. 1–30). На початку 2015 р. вийшов 45-й випуск видання. «Етнічна історія народів Європи» – збірник наукових праць, періодичне видання, що продовжується. Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 збірник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю «історичні науки». На сторінках видання

опубліковано близько 1000 наукових статей, рецензій з етнічної історії та етнології українців та інших народів світу. Серед авторів збірника провідні вчені та молоді дослідники України, Білорусії, Росії, Польщі, Македонії, Болгарії, Фінляндії, США, Канади, Кореї, Японії та інших країн. Тематика збірника позитивно сприймається науковою спільнотою світу, огляд статей та посилання на них знаходимо у польських, білоруських, американських, фінських виданнях. У наукових статтях збірника вчені порушують проблеми збереження культурних цінностей людства в умовах прискореної глобалізації, трансформації етнокультурних явищ, формуванні субкультур, особливостей побуту та культури повсякдення міського населення, розвитку традиційних культур, питанням взаємовпливу культур різних народів та міжетнічним контактам, динаміки змін в культурі передмістя. Опубліковано чимало статей з історії етнології (на основі архівних даних і польових досліджень), виявлено і розкрито діяльність багатьох вчених, що замовчувалася в роки тоталітарної системи. Активно розробляються нові напрями розвитку етнологічної науки у контексті світових тенденцій²².

В. Борисенко є дуже добрим організатором представницьких наукових форумів та пропагандистом і популяризатором української духовної і матеріальної культури та етнокультурних традицій і звичаїв. Зокрема вона організувала і провела ряд міжнародних конференцій (Київ, 1999, 2000, 2001). Прочитала лекції про українську культуру в містах Тампере (університет, Фінляндія), Гарвард, Філадельфія, Нью-Йорк, Вашингтон (США), Прага (Чехія), Варшава (Польща)²³.

За цей період В. Борисенко стала співавтором таких колективних монографій: «Поділля. Історико-етнографічне дослідження» (К., 1994); «Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження» (К., 1997); «Українці. Історико-етнографічне дослідження. Т. 1.» (Опішне, 1999); «Украинцы. Народы и культуры» (М., 2000) та автором монографії «Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років» (К., 2002).

Наукова біографістика, відзначає В. Скляр, є важливим напрямом сучасної історичної науки. У межах цього напрямку неперевершеною є трилогія «Українки в історії» (К., 2004, 2006, 2010, 2012), науковим редактором видання та автором значного числа нарисів про видатних українок стала В. К. Борисенко²⁴.

Загалом, наукова та педагогічна робота В. Борисенко, наголошує В. Капелюшний, належним чином пошанована державою й суспільством. За багаторічну сумлінну працю в університеті, значні успіхи у підготовці фахівців істориків, етнологів, краєзнавців, досягнення у науково-педагогічній роботі кафедри етнології та краєзнавства Валентина Кирилівна нагороджена Почесною грамотою Київського національного університету імені Тараса Шевченка²⁵.

Указом Президента України від 26 листопада 2005 р. Борисенко Валентині Кирилівні присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України»²⁶.

Не зважаючи на викрутаси долі, В. Борисенко, оцінюючи свою наукову діяльність у 1991–2008 рр., згадувала: «Якщо брати мій величезний стаж роботи, то мої найщасливіші роки були в час роботи в університеті. Академія – це школа життя. Але оцей контакт з молоддю, студентами – він неоціненний і приносить велику радість. Я люблю студентів. Я багато навчилася у них. Інколи переосмислювала свою позицію»²⁷.

Отже, проаналізувавши життєвий шлях, наукову, педагогічну, культурно-просвітницьку і патріотичну діяльність В. Борисенко, ми прийшли до таких висновків: 1) Валентина Кирилівна все своє життя присвятила дослідженню духовної і матеріальної культури українців та вивченню українських етнокультурних звичаїв і традицій; 2) її більш ніж вагомий науковий здобуток, а це майже 230 публікацій, в тому числі близько 30 індивідуальних і колективних монографій, книг, навчальних посібників, по праву увійшли до золотого фонду української академічної науки; величезний особистий фаховий доробок; 3) підготовка і захист професійної когорти вчених-народознавців (4 доктора і 17 кандидатів наук); 4) організація і функціонування першої у незалежній Україні кафедри етнології та українознавства; 5) Визначальною рисою Валентини Борисенко як вченого-фундатора та представників її наукової школи є новаторство та великий обсяг досягнутої ними проблематики; 6) Валентина Кирилівна має міцний внутрішній стрижень, який допомагає їй «тримати удар» і попри будь-які несприятливі умови, життєві, професійні негаразди, долати всі перешкоди і впевнено рухатися у заданому напрямку; 7) у своїх працях В. Борисенко всіляко намагається не тільки дослідити феномен української самотності, збе-

регти базові етнокультурні маркери ідентичності українців та, врешті-решт, передати їх майбутньому поколінню; 8) Вимогливість і принциповість допомагають Валентині Кирилівні творити з пересічних учнів справжніх вчених-майстрів; 9) Людяність і доброта ювілярки є тією чарівною силою, яка попри жажиття сьогодення, сприяє за допомогою минулого, повірити українцям у майбуття України!

Іноді здається, що життя і доля В. Борисенко є своєрідним уособленням розвитку України у ХХ – на початку ХХІ ст., війни, втрати, труднощі, негаразди і разом з тим мир, здобутки, наснага і радість. У реальному житті все переплітається. Правіковичне Дерево Життя дає можливість кожному себе реалізувати, проте не кожен на це здатен... Одна людина не витримала випробувань – похитнулася, зламалася, впала і вже ніколи не піднялася. Інша – не зважаючи ні на що, пре свого плуга і врешті-решт перемагає!

Така житка...

¹ Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії. Особові справи працівників Інституту звільнених у 2013 році. Літери «Б» – «Г». Фонд № _ Опис № 1 К. Справа № 61. На 245 аркушах. Зберігати 75 років... 6. Борисенко В. К. – Арк. 68, 75 (далі – Особові справи).

² Скрипник Г. Науковий шлях ученої з Поділля // Науковий збірник з нагоди вшанування 70-річчя з дня народження та 45-річчя наукової діяльності професора Валентини Борисенко. – К., 2015. – С. 7–8.

³ Особові справи. – Арк. 68.

⁴ Скрипник Г. Вказ. праця. – С. 8.

⁵ Особові справи. – Арк. 68.

⁶ Скрипник Г. Вказ. праця – С. 9.

⁷ Особові справи. – Арк. 68.

⁸ Там само.

⁹ Скрипник Г. Цит. праця – С. 10–11.

¹⁰ Особові справи. – Арк. 68.

¹¹ Скрипник Г. Вказ. праця – С. 11.

¹² Особові справи. – Арк. 68.

¹³ Там само. – Арк. 72.

¹⁴ Там само. – Арк. 68.

¹⁵ Гасиджак Л. Бути собою // Науковий збірник з нагоди вшанування 70-річчя з дня народження та 45-річчя наукової діяльності професора Валентини Борисенко. – 2015. – С. 46–47.

¹⁶ Капелюшний В. Про заснування та розвиток першої в Україні кафедри етнології // Науковий збірник з нагоди вшанування 70-річчя з дня народження та 45-річчя наукової діяльності професора Валентини Борисенко. – 2015. – С. 24–26.

¹⁷ Особові справи. – Арк. 73.

¹⁸ Капелюшний В. Вказ. праця – С. 28–29.

¹⁹ Стасюк О. Валентина Борисенко – дослідниця геноциду Українців в 1932–1933 років, що отримав назву в Україні та світі – Голодомор // Науковий збірник з нагоди вшанування 70-річчя з дня народження та 45-річчя наукової діяльності професора Валентини Борисенко. – 2015. – С. 61.

²⁰ Скляр В. Приклад служіння Україні та українській науці // Науковий збірник з нагоди вшанування 70-річчя з дня народження та 45-річчя наукової діяльності професора Валентини Борисенко. – 2015. – С. 37.

²¹ Там само. – С. 36.

²² Капелюшний В. Вказ. праця. – С. 29–30.

²³ Гасиджак Л. Вказ. праця. – С. 47.

²⁴ Скляр В. Вказ. праця. – С. 38.

²⁵ Капелюшний В. Вказ. праця. – С. 30.

²⁶ Особові справи. – Арк. 74.

²⁷ Гасиджак Л. Вказ. праця. – С. 47.

В статье анализируются жизненный путь и научные достижения известной исследовательницы украинских этнокультурных традиций – доктора исторических наук, профессора Валентины Борисенко. Автор убежден, что благодаря ей украинцы больше узнали о прошлом и настоящем Украины и украинских этнокультурных традициях. Выявлен весомый вклад В. Борисенко в изучение и постижение украинских этнокультурных процессов. Исследованы основные этапы жизненного пути В. Борисенко, охарактеризованы научные достижения исследователя в тоталитарную эпоху; выяснено ее вклад в развитие этнографических и этнологических исследований в Киевском университете имени Тараса Шевченко; проанализированы основные концептуальные нарративы В. Борисенко относительно украинского этнокультурного развития.

Ключевые слова: Украина, украинцы, В. Борисенко, украинские этнокультурные традиции.

The article analyzes the life and scientific achievements of the famous researcher of Ukrainian ethnic and cultural traditions – Doctor of Historical Sciences, Professor Valentyna Borysenko. The author is convinced that thanks to her Ukrainians have learned more about the past and present of Ukraine and Ukrainian ethnic and cultural traditions. It was found a significant contribution of V. Borysenko in the study and comprehension of the Ukrainian ethnic and cultural processes. The basic stages of life V. Borysenko are studied, the scientific achievements of a researcher in the totalitarian era are described; author examined her contribution to the development of ethnographic and ethnological research at the Kyiv National Taras Shevchenko University of; analyzed the main conceptual narratives of V. Borysenko relatively to the Ukrainian ethnic and cultural development.

Keywords: Ukraine, Ukrainians, V. Borysenko, Ukrainian ethnic and cultural traditions.